

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.Верменич*

СУБ'ЄКТИВНІ МЕЖІ Й ОБ'ЄКТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ШЛЯХІВ ОСМИСЛЕННЯ МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

У статті зроблена спроба осмислення ступеня наукового позиціонування національного краєзнавства та його інституціоналізаційного статусу в контексті розвитку історичної регіоналістики. Пропонуються шляхи оптимізації дослідження місцевої історії на основі сучасних методологічних підходів.

Оновлення методологічного арсеналу історичної науки, свідками (і певною мірою учасниками) якого ми стали на рубежі ХХ і ХХІ століть, висуває на перший план проблему міждисциплінарності і дисциплінарних меж, співвідношення антропоцентричних, наративістських, психоісторичних, мікроісторичних парадигм. Із соціологічним, антропологічним (культурним), лінгвістичним та іншими «поворотами» та постмодерністськими «викликами» пов'язують необхідність переформатування дисциплінарної структури історичної науки, переосмислення теоретико-методологічних засад, понятійного тезаурусу, ієрархії субдисциплін і окремих відгалужень історичного знання. Подієву історію потіснили нові історичні субдисципліни – соціальна, інтелектуальна, нова локальна історія, історія повсякденності тощо.

Збагачення підходів, як це завжди буває, потягло за собою і певні ускладнення. Думки про «важкі часи» для історичного пізнання, про «глибоку кризу епістемологічних основ історичної науки», постійно присутні в сучасному науковому дискурсі, підкріплюються гострими дискусіями між істориками-теоретиками і «фактографічними релятивістами»¹.

Конкуренція «старих» і «нових» підходів в історичному пізнанні прямо зачепила і ту пізнавальну нішу, в якій уже понад століття перебуває краєзнавство. Пошуки синтезу макро- і мікроісторії, спричинені очевидно несумісністю їх понятійних мереж і аналітичного інструментарію, були розпочаті британськими вченими ще у 60-х роках минулого століття і увінчалися створенням нового типу інтенсивного мікросоціального аналізу, у центрі якого постала людина з її потребами і прагненнями. Локальний мікроаналіз на основі мереж створив передумови для генералізації історичного знання на новому фундаменті – з урахуванням реалій демографічного, економічного, культурного розвитку, з аналізом соціальних структур і систем управління територіями. За оцінкою Л.Репіної, це дало змогу не тільки включити локальну історію у контекст «нової соціальної історії», але й здійснити на цій основі «інтенсивну колонізацію» усього сільсько-міського континууму, послідовно заміщуючи старі моделі історичного краєзнавства». А відтак і прокласти шлях від синтезу на локальному рівні до синтезу загальнонаціонального шляхом дослідження проміжних – регіональних співтовариств².

У наш час, коли історія є гострою зброєю у політичній боротьбі, а створені на основі просторової дистанційованості й відчуженості історичні міфи претендують на роль «символу віри», особливо актуальним є завдання чіткого окреслення «категоріальних просторів» і «наукових полів» сучасного історичного знання. Очевидно, що проблема розмежування його інтелектуальних «ніш» по-

* Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

винна розв'язуватися на базі осмислення як глибоко закорінених традицій світового і вітчизняного історіописання, так і всього неозорого масиву сучасних дискурсивних практик.

На сторінках нового альманаху «Регіональна історія України», започаткованого Центром теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, ми вже дали старт цікавій дискусії з приводу дисциплінарних меж історичних дисциплін і відповідної ієрархії тих із них, що стосуються просторових вимірів минувшини. Московські історики С.Маловічко і М.Мохначова уже не вперше закликають у цьому зв'язку актуалізувати проблему аналізу «ситуації не/сумісності» краєзнавства, регіоналістики, нової локальної історії, доводячи, що базування традиційного історичного краєзнавства на «краєлюбстві», застосовувані ним екстенсивні і «антикварні» моделі історіописання і часто некритичне ставлення до джерел, викликають нерозуміння і несприйняття у професійному історичному співтоваристві і породжують метафорику «різних культурних берегів» і «вулиці з двостороннім рухом». У кращих традиціях наукової полеміки вони твердять, що не бачать в антикварному ставленні до історії нічого негативного, але вважають потрібним називати речі своїми іменами і усвідомлювати проблему міждисциплінарних меж і доцільності «порушення кордонів в інтересах розуміння»³. У цьому ж ключі про регіональні дискурси української історії розмірковує М.Кирчанів із Воронежа. Його турбує те, що модне у сучасній Європі тяжіння до освоєння методів мікроісторії в Україні може виявитися менш продуктивним, і що новітні історичні регіональні студії не застраховані від деградації у бік «старого краєзнавства». Аналогія з потягом, в якому в різний бік намагаються їхати традиціоналісти й «апологети послідовної модернізації історії», приводить автора до сумних роздумів про те, хто все ж переможе і наскільки український потяг виявиться здатним віддалитися від свого радянського минулого⁴.

Не лишається байдужим до проблем переосмислення дисциплінарної структури та ієрархії галузей історичного знання і вітчизняний науковий загал. І.Колесник досить категорична в оцінках пізнавального потенціалу краєзнавства: на її думку, воно «виглядає історіографічним анахронізмом, реліктом тоталітарного мислення. В історіографічному сенсі краєзнавство вичерпало свою когнітивну функцію і зберігає соціокультурну роль як громадський рух, який сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю, витвору регіональної самосвідомості, відновленню історичної пам'яті, збереженню народних традицій та культурних пам'яток». Відводячи краєзнавству функцію показника рівня культури й регіональної самосвідомості, дослідниця пов'язує «ренесанс» регіональної історії зі створенням нових концепцій і дослідницьких стратегій, зокрема тих, які лежать у площині нової локальної історії та мікроісторії. На відміну від краєзнавства, нова локальна історія не просто фіксує певний хронотоп, а «індивідуалізує» історію, дає змогу побачити в ній звичайних людей, що творять історію, і зафіксувати умови, в яких вони це роблять⁵.

Свідченням плідності пошуків у сфері дисциплінарної ієрархії історичних дисциплін може бути нова книга одеської дослідниці Т.Попової, в якій високопрофесійний методологічний аналіз історіографічного дискурсу органічно вписаний у контекст регіональних досліджень учених Новоросійського університету. Констатуючи наявність проблеми експлікації цілого комплексу нових і старих понять (краєзнавство, історичне краєзнавство, локальна історія, регіональна історія, місцева історія, провінційна історіографія, регіональна історіографія тощо), дослідниця виступає з цілим рядом цікавих пропозицій, що стосуються унормування підходів до аналізу місцевої історії й локальних наукових товариств – від теоретичного осмислення їх ресурсної компоненти у рамках антропологічної парадигми до вибудови конкретних варіантів моделей біоісторіог-

рафічного аналізу. І хоча автор визнає, що в її книзі «більше запитань, ніж відповідей», і що лозунги «гносеологічної поліфонії» не виключають небезпеки знову опинитися в прокрустовому ложі якоїсь однієї системи світобачення⁶, книга Т.Попової наочно демонструє вихід на новий рівень узагальнень і відмову від «готових формул і загальних схем». Не бракує критичного запалу щодо «подолання різноспрямованості субдисциплінарних векторів і «дисциплінарного перевизначення» відносин між «старими і новими галузями історичного знання» і у статті цього ж автора в уже згаданому збірнику «Регіональна історія України»⁷.

Фахівці-географи, що працюють у краєзнавчій сфері, теж час від часу виявляють розуміння того, що акумуляція різноманітних, запозичених із різних галузей наукового знання підходів, об'єднаних критерієм місцевості і своєрідною «топофілією», зумовлює небезпеку розмивання дослідницького поля, а відтак і втрати чітких методологічних орієнтирів. За М.Кострицею, «сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій». У цьому комплексі уживаються між собою регламентованість і невизначеність, глобальність і локальність, ґрунтовність і верхоглядство, професійність і відверте аматорство⁸. Така ситуація, резюмує дослідник, негативно відбивається на розвиткові всіх напрямів краєзнавства в Україні.

Реально існуюча невідповідність між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем осмислення його предметно-дисциплінарного статусу в системі історичного пізнання спонукує до роздумів над тим, чим усе-таки є сучасне краєзнавство: наукою чи методом, фундаментальною чи спеціальною дисципліною, різновидом локального історичного знання чи галуззю регіоналістики? Хоч дискусії на ці й подібні теми точаться уже майже століття, істотного прогресу на цьому напрямі не спостерігається.

Очевидно, що хоча «кордони» між краєзнавством і суміжними науковими галузями доволі умовні, усе ж вони існують. Термінологічна невизначеність шкодить не лише краєзнавству, але й усій вибудовуваній на оновленому фундаменті системі історичного знання. Уявляється корисним із цього погляду здійснити короткий екскурс в історію появи історичного краєзнавства як наукового напрямку і навчальної дисципліни, що спирається на широкий громадський рух. Можливо, у такий спосіб легше буде відшукати відповідь на кілька важливих питань. Перше – за рахунок чого краєзнавство, по суті, позбавлене власного теоретико-методологічного фундаменту, забезпечило собі помітну суспільну роль і сьогодні виступає як елемент історичної освіти і один з ефективних виховних чинників. І друге – яке місце по праву належить краєзнавству в дисциплінарному «сімействі» історичних наук.

Генеалогію історичного краєзнавства в Україні прийнято виводити із тієї системи дослідження місцевої історії, яка створювалася у Російській та Австро-Угорській імперіях упродовж XIX ст. Можна сперечатися про те, чи були краєзнавцями вчені-історики, які групувалися навколо Археографічної комісії, Товариства Нестора-літописця чи Наукового товариства імені Шевченка. Самі вони, зрозуміло, себе такими не вважали, бо й самого поняття «краєзнавство» аж до кінця XIX ст. не існувало. Але фактом є і те, що евристичну інформаційну базу для краєзнавства було створено зусиллями кількох поколінь учених і ентузіастів-любителів – археологів, етнографів, музейників, лінгвістів, демографів. Інша річ, що у такий спосіб готувався ґрунт для досліджень не лише у сфері місцевої чи регіональної, але й національної історії. Остання з'явилася в Україні раніше, ніж була сформована сама модерна українська нація. Але оскільки вона виростала з регіональної історії, то усяке прирошення наукових знань про «місця» створювало базу для формування тієї нової схеми історичного процесу, якій в Україні початку XX ст. судилося виконати помітну як пізнавальну, так і ідеологічну й політичну функцію.

Значною мірою на ідеологічному ґрунті вибудовувалася і та система спеціального дослідження «місць», яка в Російській імперії позначалася поняттями «отечествоведение», «родиноведение», «организованное исследование родины». В «Отечественных записках» за 1864 р. вітчизнознавство кваліфікувалося як «новий спосіб вивчати Росію»⁹. Тоді ж почали з'являтися навчальні посібники з вітчизнознавства¹⁰. У періодиці велися жваві дискусії щодо можливості його використання у шкільній та дошкільній освіті і щодо належності нової дисципліни до сфер географічного чи історичного знання. На початку ХХ ст. з'явилися перші праці, в яких аналізувалися здобутки батьківщинознавства в окремих російських регіонах. При цьому межі трактування понять «батьківщинознавство» та «вітчизнознавство» були надзвичайно розмиті – ними позначалися, за В.Бездрабко, наочний метод викладання, виховний засіб, пропедевтичний курс історії, географії, окремих шкільний предмет, основа студій для більшості навчальних дисциплін¹¹.

У Західній Україні система вивчення «місць» перебувала під виразним впливом німецького «Heimatkunde». Об'єднання Німеччини, що відбулося у 1871 р., покликала до життя розгалужену систему формування національної свідомості, у тому числі і шляхом цілеспрямованого виховання «локального патріотизму». На велику пізнавальну і виховну роль німецького краєзнавства звертав увагу І.Франко ще на початку 90-х рр. ХІХ ст. Йому ж належить почесна роль «першопрохідця» у формуванні предметного поля і наукових основ українського краєзнавства. В останньому він убачав і засіб наукового пізнання краю, і «перший ступінь, першу прикмету раціональної освіти», засіб виховання причетності до «живого свідомого й об'єднаного організму». Ввівши в обіг поняття «галицьке краєзнавство», Франко уважно дослідив увесь величезний масив літератури з історії Галичини, починаючи з описів подорожей і політичних памфлетів і кінчаючи солідними монографічними працями польських і українських авторів – О.Стадніцького, Ю.Шуйського, Д.Зубрицького, І.Шараневича і десятків інших.

Чи можна на цій підставі твердити, що Франко ототожнював галицьке краєзнавство з усією системою наукового дослідження краю? Такий висновок, на наш погляд, був би поспішним. У краєзнавстві Франко бачить, по-перше, нову, багато у чому специфічну сферу наукового пошуку – ту, в якій органічно поєднуються історичні, природознавчі, картографічні, статистичні дослідницькі методи і антропологічно-етнографічні підходи. По-друге, для Франка краєзнавство – це насамперед засіб донесення знань про рідний край до широкого загалу, сфера популяризації і засіб згуртування. Саме тому, проаналізувавши увесь величезний масив літератури про Галичину (понад 250 назв), Франко знайшов за потрібне виділити і докладно прореферувати перший краєзнавчий посібник «Галичина пером і олівцем», написаний польським публіцистом Б.Лімановським¹².

Франкове бачення краєзнавства випливало із того розширеного наповнення терміну «народознавство», яке він запропонував, констатуючи факт перетворення однієї з гілок етнографії в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України. Він доводив, що пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, їхнє нинішнє і минуле становище, інститути, економічний стан, торговельні відносини, інтелектуальні зв'язки. У такому розширеному трактуванні до сфери народознавства належало включати політичну історію та історію розвитку державних інститутів, історію наук і історію промислів – зрозуміло, у тій обмеженій площині, яка стосується конкретного народу¹³. При характеристиці двох основних течій у народознавстві – міграційно-історичної та антропологічної – Франко близько підійшов до того розуміння антропологізму як прояву «монолітності людської природи», яке утвердилося вже в наш час.

У Російській імперії вплив антропологізму на історичне мислення виявлявся не настільки рельєфно, хоч наукова школа А.Щапова підійшла досить близько до розуміння «обласництва» в історії як синтезу історико-географічних, антропологічних, психологічних підходів¹⁴. Але інтерес до локальної історії у істориків-великодержавників був цілком підпорядкований бажанню вписати її в єдину «общерусскую историю». Тому як справжній виклик і «руйнування основ» була сприйнята ними принципово нова методологічна настанова М.Грушевського, викладена ним у 1904 р. у ході обговорення задуму Слов'янської енциклопедії: «общерусская» історія може бути «лише калікуватою, неприродною комбінацією»¹⁵. Надалі вихідним пунктом основних праць М.Грушевського стало «виокремлення південної групи східнослов'янських племен, з якої сформувався українська народність; вивчення її географічно-етнографічної і культурної еволюції і того культурного середовища, в якому відбувався її розвиток»¹⁶.

Утім, дискусії істориків початку ХХ ст. не справляли помітного впливу на зміст того напрямку досліджень, який продовжував вкладатися у поняття «вітчизнознавство» чи «краєзнавство». Елемент новизни у підходах полягав хіба що у переростанні камерних масштабів, унаслідок чого дедалі частіше про краєзнавство стали говорити як про рух, головною ознакою якого є масовість. Потужним стимулом фокусування громадської енергії навколо вивчення минулої став жалюгідний стан історичних пам'яток, збереження яких не належало до числа пріоритетів царського уряду. Саме завдання пам'яткоохорони, які стали особливо насущними в умовах світової війни і революційних катаклізмів початку ХХ ст., створили ґрунт, на якому вдалося забезпечити об'єднання зусиль учених-істориків і широкої громадськості.

В Україні пам'яткоохоронний рух живило і те пробудження національної самосвідомості, яке вилилося у домагання спочатку широкої автономії, а потім і незалежності України. Оскільки питання геополітичного становища України опинилося у фокусі не лише суспільних дискусій, але й збройного протистояння, значимість історичних знань про минуле її роз'єднаних частин та окремих місцевостей значно зросла. «Любов до рідного краю конче повинна ґрунтуватись на його пізнанні» – так бачилися завдання просвіти «найбільш нещасливого» серед народів Європи відомому географу С.Рудницькому¹⁷. На основі синтезу історії й географії йому вдалося представити ще не існуючу як цілісність Україну у вигляді нової геополітичної реальності і територіально-просторового комплексу історико-культурних спільнот. Цим прокладався шлях до осмислення специфічності українського культурогенезу, а водночас і до простеження впливу території на ціннісні уподобання й політичні орієнтації.

Науковий фундамент для розгортання вітчизняних краєзнавчих пошуків був створений заснуванням у листопаді 1918 р. Всеукраїнської академії наук. В її структурі працювали постійна комісія для складання історико-географічного словника, археографічна, фольклорно-етнографічна та інші комісії, які впритул займалися проблемами ретроспективного членування території України, топоніміки, народонаселення тощо. Аналогічна робота проводилася під егідою Археологічної комісії, секції етнографії, етнології і краєзнавства Харківської науково-дослідної кафедри історії України.

На початку 20-х рр. термін «краєзнавство» остаточно витіснив поняття «батьківщинознавство» і став застосовуватися як до наукових пошуків у сфері локальної історії, так і до громадського руху, спрямованого на захист, вивчення і пропаганду історико-культурної спадщини. Інспірований із центру, цей рух став масовим, оскільки відповідав прагненню змучених збройними протистояннями людей до суспільно корисної праці.

Функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах тоді ще формально незалежних ра-

дянських республік взяло на себе створене при Всеросійській Академії наук Центральне бюро краєзнавства. Завданням краєзнавства проголошувалося «найенергійніше збирання і зберігання усяких архівних та інших речових і писемних матеріалів», рятування пам'яток історії і культури, записування усних оповідей; при цьому наголошувалося на необхідності забезпечення масовості краєзнавчого руху і його тісної співпраці з державними органами, що відають справою охорони культурної спадщини. Оскільки на той час у школах не викладався систематичний курс історії СРСР, на краєзнавство як навчальну дисципліну покладалася функція популяризації марксистсько-ленінської методології і пропаганди ленінської концепції історії революційного руху.

Починаючи з 1922 р., мережа краєзнавчих інституцій швидко формується в Україні. Спеціальні комісії краєзнавства (Київська при ВУАН, Харківська і Одеська), Чернігівський інститут краєзнавства, наукові кафедри краєзнавства в Інститутах народної освіти, кабінети краєзнавства інтенсивно утворювалися упродовж 1923–1924 рр. У 1925 р. І Всеукраїнська краєзнавча конференція обрала Український комітет краєзнавства при Головнауці. У тогочасному краєзнавчому русі брали активну участь відомі науковці – академіки Д.Багалій, П.Тутковський, М.Шарлемань, професори М.Рудинський, О.Яната, М.Яворський, В.Геринович та ін.

І як науково-просвітницька діяльність, і як громадський рух краєзнавство не могло стояти осторонь політичної боротьби й ідеологічної міфотворчості радянської доби. Становлення його теоретико-методологічних основ відбувалося в ході гострої полеміки. Під час дискусій було порушено чимало методологічних проблем, до кінця не розв'язаних і сьогодні. Приміром, питання про сполучення локального і комплексного методів в історичних дослідженнях, співвідношення краєзнавства і країнознавства, краєзнавства і містознавства тощо. Якщо М.Богословський бачив вклад «обласної історії» в історіографічний процес у підкріпленні місцевим матеріалом висновків, «які, можливо, вже доведені»¹⁸, то В.Богданов акцентував увагу саме на дослідженні специфічності, неповторності локальної історії¹⁹. Цікавою виявилася еволюція засвоєння краєзнавством дореволюційної спадщини батьківщинознавства. Спочатку остання оголошувалася неспівзвучною часу, оскільки, мовляв, питання «батьківщини» перестає бути актуальним перед лицем інтернаціонального об'єднання народів світу. Невдовзі відбувся поворот до засвоєння набутого батьківщинознавством евристичного і наукового потенціалу. А через кілька років у фокусі дискусій опинилося явно продиктоване політичними причинами несприйняття всієї спадщини батьківщинознавства як «буржуазно-шовіністичної».

Найближче до розуміння наступності у краєзнавчих пошуках підійшов засновник санкт-петербурзької школи медієвістики І.Гревс. Він розглядав батьківщинознавство як світове історико-культурне явище кінця XIX – початку XX ст. Специфічність краєзнавства вбачалася ним у тому, що поряд з інтелектуальним мотивом у ньому сам собою народжувався особливий емоційний струмінь. У своїх міркуваннях про пізнавальну і суспільну роль краєзнавства І.Гревс інтуїтивно підходив до визначення діалектики краєзнавчих та історико-регіональних досліджень – проблеми, яка тільки у наш час дістає задовільне вирішення. Йому ж ми завдячуємо теоретичним обґрунтуванням міждисциплінарності у краєзнавчому пошуку; співпрацю на цьому полі природознавців, істориків, філологів, психологів він вважав надзвичайно плідною і корисною²⁰.

Однак задовільної відповіді на питання про роль і місце краєзнавства в системі історичного знання і в суспільному житті у 20-х рр. так і не було знайдено. Це поняття існувало у досить різних іпостасях: і як наука, і як метод, і як система виховних засобів. Серйозний поштовх дискусіям щодо того, чим є краєзнавство – наукою чи методом, дала VI сесія Центрального бюро краєзнавства (січень

1926 р.). В її визначенні краєзнавство було зведене до «методу синтетичного наукового вивчення якоїсь певної, відносно невеликої території, що виділяється за адміністративно-політичною чи господарською ознакою». Із цією тезою наважився полемізувати автор посібника «Вступ до краєзнавства» А.Большаков – один із його розділів мав назву «Краєзнавство – наука чи метод?». «Будучи системою знань про цілком певний об'єкт – місцевий край, краєзнавство є справжньою наукою, і наукою цілком самостійною». Автор розумів, що в науковому середовищі його думка сприйматиметься неоднозначно (М.Анциферов, приміром, вважав, що «краєзнавство ще не наука, але воно може нею стати»). Тому знову й знову доводив, що науки не з'являються на світ відчekanеними з усіх боків, що краєзнавство – наука особлива, молода, така, яка «щойно зачинається», але здатна зв'язати своєрідним «краєзнавчим вузлом» навколо вивчення певного регіону дисципліни майже всього наукового фронту²¹.

У дискусіях 20-х рр. навколо визначення предмету і завдань краєзнавства порушувалися і питання співвідношення його наукових і громадських начал. На думку В.Вернадського, краєзнавчий рух давав змогу «викликати до життя духовні сили народу, недоступні до відродження в інший спосіб», і досягти на цьому ґрунті максимальної інтенсифікації наукової праці²². Проте націленість радянської влади на активізацію громадськості у підтримці соціальних перетворень стимулювала прагматичні погляди на краєзнавство: воно розглядалося як допоміжний інструмент вивчення «господарсько-виробничих сил краю», а також як виховний засіб. Таким звуженим підходам протиставлявся погляд на об'єкт краєзнавства як на «природничу, етнологічну і культурно-історичну цілісність» (В.Отамановський).

Утім, амплітуда коливань у визначеннях була вражаючою: від «локального методу в історичній науці» (С.Архангельський) та «крайової історії» (С.Бахрушин) до «просто місцевої географії, опису природи, історії, побуту, культури рідного краю» (М.Ільїнський)²³. Зрештою, зійшлися на офіційному визначенні краєзнавства як «методу синтетичного вивчення якоїсь певної території», а також «громадського руху, що об'єднує місцеве трудове населення, яке бере активну участь у соціалістичному будівництві свого краю на основі всебічного його вивчення»²⁴.

Хоч голос українських науковців у цих дискусіях звучав не дуже виразно, саме їм (очевидно, за вказівкою згори) довелося відіграти роль рупора влади у поборюванні «реакційності дореволюційного краєзнавства». У липні 1926 р. в московській газеті «Известия» з'явилася стаття члена Українського комітету краєзнавства К.Дубняка, в якій йшлося про кабінетний академічний характер дореволюційного історико-археологічного напрямку у краєзнавстві, «любительський дилетантизм поміщиків, архієреїв, земських начальників, попів». Водночас пропагувалася ідея «виробничого краєзнавства» з підпорядкуванням останнього Держплану²⁵.

Невдовзі гострій критиці почали піддаватися і новітні тенденції у краєзнавстві, зокрема пов'язані з іменами І.Гревса та А.Большакова. Останній був віднесений до числа «горе-теоретиків», що намагалися проводити старі «буржуазно-батьківщинознавчі установки, які по-міщанськи перетворювали краєзнавство у знаряддя розвитку принципу місцевого кругозору». Спроби вивести корені поняття «краєзнавство» від старого «батьківщинознавства» оголошувалися реакційними; краєзнавство, навпаки, почало розглядатися як «заперечення буржуазно-шовіністичного батьківщинознавства» з нібито притаманним останньому ідеалізмом і механіцизмом. Особливо симптоматичними були спроби розглядати «батьківщинознавство» як різновид націоналістичного руху і націоналістичної пропаганди²⁶. Це означало, що принаймні в національних республіках повітря для краєзнавчих пошуків буде невдовзі перекрите.

Протягом двох наступних років ідеологізація краєзнавства різко посилилася. На краєзнавчих конференціях дедалі гучніше лунали заклики щодо «злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом», посилення його ідеологічної спрямованості. У 30-х рр. дискусії припинилися разом із конференціями: краєзнавство було оголошене полем діяльності «класового ворога», живильним середовищем для «націоналістичних збочень».

Варто наголосити на тому, що у дискусіях 20-х рр. поняття «історичне краєзнавство» ще не фігурувало, хоч історикам належав у них вирішальний голос. Краєзнавство розглядалося як нерозчленована синтетична галузь знання, в якій співпрацювали фахівці з історії і географії, економічних наук і літературознавства, демографії і статистики тощо. У методологічному відношенні тогочасне краєзнавство тяжіло до позитивізму – із його повагою до факту і логічним емпіризмом. Якоюсь мірою на краєзнавчих розробках позначався і вплив неоромантизму, що знаходило вияв не тільки у піднесеному стилі, але й у некритичних оцінках окремих діячів, непомірному вихвалянні успіхів на ниві «перековки людини».

Поява поняття «історичне краєзнавство» і введення його у структуру навчальних дисциплін відноситься до середини 50-х рр. Виділення із системи краєзнавчих знань окремих галузей – історичного, географічного, археологічного, етнографічного, культурно-мистецького, туристичного – можна розглядати як ознаку притаманного цьому часу прагнення до диференціації наукових напрямів. У цей час усталилося визначення краєзнавства як комплексу наукових дисциплін, різних за змістом і частковими методами дослідження, але таких, що у своїй сукупності ведуть до наукового і всебічного пізнання краю в інтересах соціалістичного будівництва²⁷. Отже, питання діалектики «науки чи методу» було зняте, натомість підкреслювалася прикладна роль краєзнавчого знання. До числа багатьох звужених трактувань мети і завдань краєзнавства варто віднести й ті, які обмежували його статус сферою «всебічного вивчення (учнями або студентами на заняттях і в позаурочний час) якоїсь певної території, що провадиться на науковій основі»²⁸. У цей же час усталився не зовсім коректний поділ краєзнавства за формами його організації на державне, шкільне і громадське.

Не можна, однак, не бачити того, що паралельний процес утвердження марксистської доктринальності і телеологізації свідомості, з одного боку, і бюрократично-централістського придушення краєзнавства, з другого, тривав і у повоєнний час. На це, зокрема, звертав увагу російський історик В.Булдаков, який вважав, що спровокований зверхнім поглядом на краєзнавство відрив від «ґрунту» був особливо шкідливим, бо не лише підігрівав «доктринальне шаленство», але й провокував евристично безнадійну цікавість до «кремлівських таємниць»²⁹. Поступово у суспільстві утверджувався поблажливо-скептичний погляд на краєзнавство як на корисний інструмент виховання соціальності і громадянських почуттів, але маловартісну з наукового погляду сферу «непрофесійного любительства».

Якоюсь мірою цю упередженість вдалося похитнути українським ентузіастам краєзнавчої справи – самим фактом концентрації зусиль майже 100-тисячного колективу у процесі роботи над безпрецедентним за своїм масштабом, 26-томним виданням «Історія міст і сіл Української РСР», удостоєним Державної премії СРСР. У ході підготовки багатотомника (загальний обсяг понад 2360 авторських аркушів, 10160 статей і довідок, 9000 ілюстрацій) обговорювалася безліч методичних питань, починаючи від відображення адміністративно-територіальних змін та закінчуючи методами уточнення дат заснувань окремих населених пунктів. У традиційні краєзнавчі рамки обраний редколегією напрям не вкладався, але до усвідомлення специфічності історико-регіонального знання

історичній науці ще належало дорости. Тому у методологічному відношенні досвід величезної за обсягом і складом учасників роботи виявився менш продуктивним, ніж очікувалося. Написані за класичними радянськими канонами нариси про міста і села виявилися безбарвними, позбавленими «подиху життя», надмірно перевантаженими відомостями щодо діяльності партійних і комсомольських організацій.

У ході осмислення досвіду роботи над «Історією міст і сіл» стала очевидною сумна істина: дисциплінарний статус історичного краєзнавства лишається неусталеним. На Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987) зазначалося, що застій в історичній науці у цій сфері виразно дається взнаки, і що на традиційних шляхах «перспективи розвитку історичного краєзнавства надто обмежені і підстави для конституювання його як самостійної наукової дисципліни недостатні». Констатувалася наявність розколу між професійним і любительським краєзнавством; невідповідність інтересу до краєзнавчої інформації і її наукового рівня³⁰.

Останні роки існування Союзу принесли краєзнавцям усвідомлення того, що проблему «людина і територія» треба розв'язувати «з використанням інструментарію високої науки»³¹. Плідним виявився запропонований під час V Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства (жовтень 1991 р.) підхід до розгляду людини в історичному краєзнавстві з трьох позицій: 1) людина – творець історії краю; 2) людина – дослідник історії краю і 3) людина і використання знань з історії краю³². Але реалізація цих завдань в умовах уже здобутої незалежності гальмувалася як загальним кризовим станом історичного знання, так і різким спадом інтересу державних структур до завдань пам'яткоохорони і громадської освіти.

Нині, коли вже досить чітко окреслені предметні поля історичної регіоналістики та нової локальної історії, є смисл бодай приблизно окреслити когнітивну сферу і дисциплінарний статус традиційного історичного краєзнавства. Не торкатимемося тут докладно суспільних функцій краєзнавства. Ітиметься лише про пізнавальні можливості і про ієрархію співвіднесення із суміжними сферами історичного знання.

Сучасне історичне краєзнавство входить, з одного боку, у систему загального краєзнавства, а з другого – в систему історичної науки. Логічна схема пізнання тут є такою: накопичення фактів, що стосуються об'єкта дослідження, виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця й ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей діалектики загального і особливого. Взаємодія суспільства і природи, історія поселень, історія населення, історія виробничої діяльності, історія культури і духовності вивчаються у певному просторовому і часовому вимірі. Предметом наукових пошуків в історичному краєзнавстві є також історія містобудування й архітектури, історія народного мистецтва, історія церкви, історія краєзнавчого руху тощо. Будучи елементом екології культури, краєзнавство створює своєрідний сплав наукового знання і соціокультурного середовища.

Доводиться, однак, визнати, що і донині дисциплінарний статус краєзнавства лишається невизначеним. Зазвичай під це поняття підводять комплекс досліджень історичного минулого локальних об'єктів, здійснюваних насамперед силами місцевого населення – своєрідну саморефлексію локалізованого співтовариства, яка надає історичному пізнанню глибину й багатогранність, допомагає долати схематизм у сприйнятті минулого. Об'єктом історичного краєзнавства виступають різні територіально-інформаційні рівні локальних об'єктів – регіональний, обласний, районний, але домінує, як правило, мікрорівень – історія окремих населених пунктів, культових закладів, архітектурних та

інших пам'яток, біографістика тощо. Підхід, якому віддає перевагу краєзнавство – історико-генетичний, із виразною схильністю до подієвої схематизації. Місцева історія вибудовується як ланцюг подій, що мають свою логіку розвитку, ґрунтовану на причинних зв'язках. Серед спеціальних історичних дисциплін найбільш дотичні до краєзнавства історична географія, джерелознавство, етнографія, музеєзнавство, пам'яткознавство, ономастика, топоніміка.

Як і в часи свого становлення, краєзнавство сьогодні – це не лише історієписання, але й пропаганда цінностей історико-культурної спадщини, виховний засіб, навчальна дисципліна, широкий громадський рух. Функції його помітно розширюються і за рахунок виконання консультативно-прикладних завдань. Краєзнавці постійно ставлять перед владою не завжди «зручні» для неї питання – приміром, щодо перегляду усталених дат заснування населених пунктів. Утім, коли йдеться про ймовірне наближення ювілейних дат, зусилля краєзнавців на місцях гідно оцінюються і винагороджуються, хоча доводиться визнати, що інколи політична кон'юнктура виразно бере гору над історичною правдою.

Хоч як би ставитися до доробку краєзнавців, не можна не бачити того, що саме їм часто вдається дійти до таких глибин, досягнути які не під силу тим історикам, які зайняті «проблемними» дослідженнями. А найголовніше те, що «краєлюбство», без якого краєзнавство немислиме, передбачає виразну емоційну складову і вже тому є чинником гуманізації суспільства, його інтелектуалізації. Саме тому краєзнавство розглядається не лише як самостійна галузь гуманітарного знання, а й як культурологічний і соціопсихологічний феномен.

На фоні того визнання, яке здобуло краєзнавство в суспільстві, непроявленість його дисциплінарного статусу гальмує процеси диференціації наукового простору. Досить часто краєзнавство розглядають у ряду спеціальних історичних дисциплін, але існує і тенденція до введення його в русло основних (фундаментальних) наук³³. Державна програма розвитку краєзнавства на 2001–2010 рр. закріпила його статус як науки, однак відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері і недостатність інформаційного забезпечення досліджень робить цей статус доволі умовним. В.Бездрако справедливо звертає увагу на те, що про остаточне інституційне оформлення краєзнавства як науки говорити важко не лише тому, що нечітко визначене його об'єктно-предметне поле, а й тому, що не налагоджена як слід систематична підготовка кадрів спеціалістів-краєзнавців, відсутня відлагоджена система комунікативних зв'язків, продовжуються пошуки термінологічних окреслень самоотождження³⁴.

Оскільки краєзнавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та сферу громадської діяльності, наголошує О.Реєнт, «важливо, щоб цей подвійний статус не знижував, а примножував його потенціал. Масовість не повинна йти на шкоду науковості. Нагромадження масиву корисних відомостей повинне, зрештою, сприяти переходу з екстенсивного стану в інтенсивний, спричинити помітний якісний стрибок»³⁵.

Те, що нові часи вимагають нових ідей, технологій, нового інформаційного забезпечення, визнає і патріарх українського краєзнавства, його теоретик і практик П.Тронько. Сучасне краєзнавство, якщо воно хоче лишитися у руслі науковості і об'єктивності, має серйозно підійти до оцінки й оновлення свого інструментарію, вважає він. І йдеться не лише про конче необхідні сучасні банки даних, електронні системи та носії інформації, а й про нові методологічні та методичні вимоги до краєзнавчого пошуку і популяризації наукових знань³⁶.

Отже, який вигляд має історичне краєзнавство у світлі нових методологічних вимог? Оскільки воно «тяжіє до індивідуалізуючої історії», краєзнавство по праву займає своє місце серед антропологічно зорієнтованих напрямів історичної науки. Але не можна не бачити того, на що звертав увагу С.Кудел-

ко: у широко відкриті двері архівів ринулися тисячі непрофесіоналів, які, хоча й відшукують факти, але не завжди можуть дати їм адекватну оцінку, діють безсистемно, часто керуються особистими пристрастями, а інколи й полемічними настановами. «Наратив краєзнавця передає конкретний факт і ситуацію довкола нього, але він часто не в змозі простежити ті «історичні ланцюжки», що (подібно біологічним ланцюжкам в процесі еволюції) з'єднують між собою далеко віддалені один від одного явища минулої дійсності». Щоб піднятися на новий щабель професіоналізму, краєзнавство має подолати ту певну відгородженість від загальної історії, яка історично склалася, оволодіти мовою сучасної науки, бачити перед собою не лише текст, але й контекст і підтекст³⁷. Інакше кажучи, оволодіти тими новими дослідницькими методами, які визначають сучасне обличчя системи історичного пізнання.

Багатьом, імовірно, подібні закиди на адресу краєзнавства здаються не зовсім справедливими. Адже через свою масовість і локалізацію об'єктів дослідження краєзнавство об'єктивно приречене на певне теоретико-методологічне відставання від найбільш просунутих галузей історичного знання. За В.Крулем, для нього не є пріоритетним ні ідеографічний (зібрати все воедино), ні номотетичний (виявити загальні закономірності) підходи, хоч обидва ці підходи активно застосовуються³⁸. Не варто вимагати від краєзнавства більше, ніж воно може дати, хоч зрозуміло, що оволодіння найсучаснішими науковими методами, висока наукова культура є для краєзнавства такою ж вимогою часу, як і для інших соціогуманітарних дисциплін.

І все ж є потреба говорити про створення власного теоретико-методологічного фундаменту історичного краєзнавства, бо без цього робота в руслі пошуку нових «фактів» невдовзі може знецінитися. Ідеться насамперед про оновлення термінологічного тезаурусу, який сьогодні не набагато відрізняється від того, який був напрацьований у 20-х рр. Певна консервативність історичного краєзнавства стає на заваді запозиченню із суміжних галузей знання, зокрема з культурології та історичної регіоналістики, термінів «історична урбаністика», «містознавство», «сільська історія», «локал», «локальна історія», «дискурс», «топохрон», «хронотоп», «геокультура» тощо. Розвиток міждисциплінарності у системі краєзнавства утруднюється дещо відмінним баченням завдань і функцій загального краєзнавства у істориків, географів, археологів, етнографів, пам'яткознавців, містознавців тощо. В українській географії існує, приміром, тенденція переносити у сферу краєзнавства етнічний принцип і у такий спосіб розширювати його дослідницьке поле поза межі території, яку досліджує історія України (В.Круль). Методики, запропоновані у рамках історичної і суспільної географії – діахронічний аналіз історичних зрізів, дослідження екістичної (розселенської) життєдіяльності – істориками, як правило, не сприймаються.

Непрофесіоналізм у краєзнавстві виявляється у досить частому розмиванні понять «джерела» і «література», внаслідок чого пущені несумлінними дослідниками у науковий обіг неперевірені факти тиражуються і видаються за достовірний джерельний матеріал. Ідеалізація певних подій минулого межує з міфотворенням, а демонстрація ерудиції із демагогічним дилетантизмом. І тоді літописна Болохівщина постає як «оазис свободи і європейської цивілізації, волино-подільська Атлантида», Україна XVI ст. – як «справжнє європейське королівство», а К.Острозький – як «творець нової Європи»³⁹.

Краєзнавство справедливо розглядають як засіб виховання патріотизму. Але, як бачимо, прагнення «героїзувати» ту чи іншу сторінку історії може обертатися втратою критеріїв об'єктивності й науковості. Досить часто це стосується історії козацтва. У біографістиці також присутній певний «історичний романтизм» із відчутним присмаком ідеалізації. Утім, це вада не одного лише краєзнавства.

Необхідність інтегрування вітчизняної науки у світову гостро ставить питання про кодифікацію термінології, зокрема, про адекватність перекладу найменувань дисциплін соціогуманітарної сфери. Як відомо, в англійській мові немає точного еквівалента терміна «краєзнавство», а зміст відповідних напрацювань приблизно передається поняттями «area studies» (це може бути ще й країнознавство) і «case studies». Для характеристики тих дисциплінарних напрямів і субдисциплін, які у нас об'єднуються поняттям «історичне краєзнавство», на Заході існують терміни «локальна історія» (local history), «міська історія» (urban history), «сільська історія» (rural history), «історія прикордонних областей» (borderlands history). Отже, тим, хто працює на ниві місцевої історії, є з чого вибирати, визначаючи англійською мовою предметне поле своїх зацікавлень. Тим більш дивно, що англomовний еквівалент поняття «краєзнавство» здебільшого відшукується у суміжних сферах науки, причому краєзнавство представляється то як «регіональна етнографія», то як «регіональна географія».

Для прикладу звернемося до двох останніх номерів журналу «Краєзнавство», який позиціонує себе як науковий. Назва журналу англійською мовою з 2001 р. передається на титулі як «Regional ethnography», що неграмотно уже хоча б тому, що англійською мовою етнографія – ethnography. В англomовному змісті етнографія зникає, натомість для передачі терміна «краєзнавство» з'являються «регіональна географія» (regional geography) і «регіональні студії» (regional studies). Спілка краєзнавців іменується то «товариством дослідників регіональних студій» (Society of Regional Studies Researchers), то «об'єднанням регіональних географів» (Regional Geographer's Union). Якщо назва журналу «Краєзнавство» 1927–1930 рр. передається як «регіональна географія», то чому сучасний журнал своєю назвою утверджує схильність до етнографії? До речі, він видається істориками і для істориків, а у суміжні сфери виходить дуже рідко. Принаймні статей з етнографії у названих номерах помітити не вдалося, а от вихід у сферу літературного краєзнавства навряд чи можна вважати вдалим. Дві невеличкі статті, вміщені у цій підрубриці у №1–4 за 2006 р., мають суто літературознавчий характер і краєзнавства практично не стосуються.

Пошук адекватного перекладу на англійську мову терміна «краєзнавство», очевидно, має тривати. На наш погляд, однак, тут не треба вкотре «винаходити велосипед». Адже краєзнавча праця – це насамперед локальне дослідження. Отже, термін «local studies» міг би бути цілком коректним аналогом поняття «краєзнавство». Що ж до «regional studies», то у даному випадку цього терміна варто уникати, бо згідно з останніми науковими уявленнями у поняття «регіоналістика» вкладається дещо інший, чітко визначений зміст.

У зв'язку зі сказаним виникає ще одна, чи не найважливіша методологічна проблема, що стосується визначення місця історичного краєзнавства в ряді тих нових історичних субдисциплін, які оформилися останнім часом – нової локальної історії, історичної регіоналістики, культурології тощо. Вище вже йшлося про те, що у дискусіях, які нині активно ведуться в Російській Федерації, проблема співвідношення регіональних історичних досліджень і краєзнавства вкладається у схему «старої» і «нової» історіографічних традицій у дослідженні місцевої історії. «Нова локальна» і регіональна історія виступають у ролі альтернативи краєзнавчим підходам як екстенсивним та «антикварним» у своїй основі, базованим на «краєлюбстві» і довільних інтерпретаціях фактів. Натомість пропонується вихід за межі традиційного «історичного провінціалізму» і утвердження погляду на «місце» як на специфічний соціокультурний об'єкт⁴⁰.

Той погляд на регіоналістику, що утвердився нині в Україні, не потребує жорсткого протиставлення «нових» і «старих» підходів. У баченні автора даної

статті, уже не раз висловлюваному⁴¹, співвідношення історичного краєзнавства й історичної регіоналістики представляється у вигляді двох кіл, що накладені одне на одне і збігаються лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці – поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами тощо.

Не можна не порушити тут і проблему відображення здобутків історичної регіоналістики у навчальній літературі з історичного краєзнавства. Обмежимося поки що одним прикладом. Добре чи погано, що наведений у попередньому абзаці висновок, навіть із графічним зображенням двох кіл, слово в слово фігурує у навчальному посібнику «Історичне краєзнавство»⁴², виданому авторитетним львівським науковим центром? Здавалося б, нічого поганого у цьому немає, тим більше, що наявні інструкції дозволяють використання у навчальних посібниках запозичень із праць інших авторів. Але як має почуватися автор, побачивши, що у 160-сторінковому навчальному посібнику близько 120 сторінок текстуально (хоч і не підряд) запозичені із його власної монографії? Тепер доводиться остерігатися наводити у чергових публікаціях свої ж думки, щоб не бути звинуваченою у плагіаті з навчального посібника.

Можливо, і не варто було б фокусувати увагу на цьому випадку, якби справа ішла лише про ущемлення авторського почуття. Але йдеться про дещо інше й істотніше: навчальний посібник про краєзнавство практично списаний із книги про історичну регіоналістику. Автору останньої нелегко далася справа розмежування краєзнавства та регіоналістики. Зате автори посібника з легкістю здійснили зворотню операцію і розчинили регіоналістику у краєзнавстві. Мабуть, М.Грушевський, який, як відомо, виявляв стримано-дистанційовану позицію щодо краєзнавства, був би немало здивований, побачивши, що чи не весь доробок його «регіональної школи» зарахований в актив краєзнавства. Те ж саме стосується і Д.Багалія, М.Слабченка, Д.Яворницького – масштаб цих постатей далеко не зіставний із тим, який зазвичай характеризується поняттям «краєзнавство».

Непоодинокі спроби підняти авторитет історичного краєзнавства за рахунок непомірного розширення концептуальних меж дисципліни (і, зокрема, за рахунок віднесення до краєзнавства усього доробку істориків-регіоналістів, етнографів, демографів тощо) за відсутності надійних критеріїв розрізнення історико-регіональних і краєзнавчих досліджень перетворюються у серйозну наукову проблему. Чи правомірно, приміром, уводити все історичне кримознавство у контекст краєзнавства? Негативна відповідь на це питання здається очевидною. Але ж на практиці бачимо інше: навіть ґрунтовні праці з історичного краєзнавства в Криму включають у систему власного аналізу праці істориків-професіоналів, присвячені різним періодам і різним сюжетам з історії півострова. Приміром, Н.Кармазіна відводить науковим дослідженням із кримознавства цілий розділ своїх «Нарисів розвитку історичного краєзнавства в Криму» (що правда, із застереженням, що праці істориків-професіоналів «мали стати для численної армії місцевих краєзнавців чи не найголовнішим літературним джерелом»)⁴³. Але чіткої відповіді на те, чим усе-таки є історичне наукове кримознавство – частиною краєзнавства чи лише джерелом і орієнтиром для нього – авторка не дає, узагалі уникаючи концептуальних визначень та дефініцій.

Для розмежування предметних полів і дисциплінарних кордонів історичної регіоналістики і краєзнавства далеко не достатнім є критерій заглибленості в

історичні пласти, хоча, очевидно, що регіоналістика порівняно з краєзнавством – це комплекс більш широкого й узагальненого (і водночас менш конкретизованого) історичного знання. Значно більше важить тут міра застосування сучасних методологічних підходів, насамперед геокультурного та соціологічного. Історика-регіоналіста меншою мірою цікавить наратив, історія «місця» як певної території. Його завдання – осмислити історію місця як мікроспівтовариства і на цій основі – історію регіону як певної цілісності, що базується на однорідності соціонормативної і політичної культури, спільності ціннісних уподобань.

Рамковий контекст історичної регіоналістики включає дослідження історії України та української історіографії в регіональному вимірі, а також аналіз тих теорій регіоналізму, що продукувалися на різних історичних етапах вітчизняною суспільною думкою.

Як новий науковий напрям історична регіоналістика перебуває у постійному пошуку своїх проблемних меж і рамок контурів. Тут ще багато неусталеного й дискусійного. Але розгляд регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи, аналіз ритмів і контекстів регіонального розвитку дає змогу синтезувати макро-, мезо- і мікроісторичні підходи і в такий спосіб забезпечувати цілісність у ретроспективному дослідженні регіональної специфічності. Парадигму такого синтезу можна передати за допомогою метафори фасеточного зору: око деяких комах влаштоване так, що оточуючий світ вони бачать як безліч окремих локальних зображень. Так само й історична регіоналістика вибудовує певну регіональну цілісність, не випускаючи з поля зору локальні явища і простежуючи певні закономірності в їх калейдоскопічних перетвореннях.

Торкаючись проблем локалізації населення і територіальних зв'язків, історії міських і сільських поселень, історична регіоналістика, на відміну від краєзнавства, фіксує здебільшого не стан, а процес, простежує потік існування людей у часі й просторі. Її цікавить узагальнений образ території, в якому система розселення і колонізаційні процеси виступають своєрідними індикаторами зрілості суспільних відносин. Завдяки такому підходу історична регіоналістика виявилася здатною запропонувати ключ для системного осмислення проблем вітчизняної територіальної організації, у тому числі й еволюції адміністративно-територіального устрою. Складна дихотомія центр-периферійних відносин, відцентрових і доцентрових сил, стабільності й дисбалансів, інтеграції й дезінтеграції, простежена у великому хронологічному діапазоні, здатна пролити світло й на ті проблеми, які лихоманять сучасний український соціум.

Отже, відмітною рисою історичної регіоналістики є тенденція до досягнення всього «інтертексту» соціальності й розгляду кожного конкретного явища як продукту певної епохи. У поле зору історика-регіоналіста потрапляють не тільки і не стільки події та факти, скільки форми й засоби «цементування» територіальних спільнот, джерела формування регіональної ідентичності, способи інтелектуального спілкування. А наближений до вимог часу рівень філософського осмислення діалектики цілого й частини забезпечується комплексністю та міждисциплінарністю у підходах, використанням здобутків «нової локальної» та «нової культурно-інтелектуальної історії».

Час покаже, чи стане оновлене краєзнавство підсистемою історичної регіоналістики, чи цю нішу займе якийсь інший вітчизняний різновид місцевої історії. Зрештою, не так вже й важливо, у якому термінологічному співвідношенні перебуватимуть національна, регіональна, локальна історія – головне, щоб вони в сукупності забезпечували достатній базис для моделювання просторових характеристик минулого. А далі можна покласти на спонтанну еволюцію форм і різновидів історичного знання. Адже, як зазначає згадувана вже Т.Попова, «процес дисциплінарного оформлення наукових галузей знання, його інсти-

туціоналізація – природно-історичний, в якому неповторно-своєрідне переплетення різних факторів породжує власне обличчя науки разом із його «ім'ям». Час і активна роль суб'єктів науки – окремого вченого і наукового товариства в цілому – неминуче приведуть до створення нового «образу» історії історичної науки – з її самоназвами, структурними складовими, науковим полем»⁴⁴.

Наостанок хотілося б зауважити: справа адаптації вітчизняного краєзнавства до вимог часу – це не лише проблема краєзнавчого загалу. Обслуговуючи освітню сферу і туристичну галузь, краєзнавство істотно впливає на суспільну атмосферу й імідж країни, і тому в оновленні його концептуальних засад і методологічних підходів зацікавлені всі. Без серйозних дискусій тут не обійтися. Трибуну для них усім бажаним охоче надасть альманах «Регіональна історія України» (e-mail: Region@history.org.ua).

¹ Див., напр.: *Стельмах С.* Теорія історії Рейнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // *Ейдос*. – Вип.2. – Ч.1. – К., 2006. – С.68–86.

² *Репина Л.* Новая локальная история // *Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках: Сб. статей*. – Челябинск, 2003. – С.10–19.

³ *Маловичко С., Мохначева М.* Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // *Регіональна історія України*. – Вип.1. – К., 2007. – С.29–46.

⁴ *Кирчанів М.* Регіональні дискурси української історії // *Там само*. – С.79–88.

⁵ *Колесник І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // *Там само*. – С.212–214.

⁶ *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С.493–528.

⁷ *Попова Т.Н.* К анализу региональной историографии: институциональный подход // *Регіональна історія України*. – Вип.1. – С.47–66.

⁸ *Костриця М.Ю.* Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства // *Краєзнавство*. – 2001. – №1–4. – С.44.

⁹ Новый способ изучать Россию // *Отечественные записки*. – 1864. – Т.45. – С.158–168.

¹⁰ *Семёнов Д.* Отечествоведение: В 5 т. – Москва, 1864–1878.; *Никитин С.* Отечествоведение: В 4-х вып. – Москва, 1875.

¹¹ *Бездрабко В.* Історіографія краєзнавства // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Т.9. – К., 2003. – С.29.

¹² *Франко І.* Галицьке краєзнавство // *Зібрання творів у 50-ти тт.* – Т.46. – Кн.2. – К., 1986. – С.117–119.

¹³ *Франко І.* Найновіші напрямки в народознавстві // *Там само*. – Т.45. – К., 1986. – С.254–267.

¹⁴ Див., напр.: *Щанов А.П.* Великорусские области и смутное время // *Отечественные записки*. – 1861. – №10. – С.579–582.

¹⁵ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Твори: У 50 т.* – Т.1. – Львів, 2002. – С.81.

¹⁶ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.18.

¹⁷ *Рудницький С.* Україна – наш рідний край. – Л., 1917. – С.7, 10.

¹⁸ *Богословский М.М.* Областная история России, ее научное обоснование и современные задачи // *Вопросы краеведения: Сб. докладов, сделанных на Всероссийской конференции научных обществ по изучению местного края в Москве в декабре 1921 г.* – Нижний Новгород, 1923. – С.118–124.

¹⁹ *Богданов В.В.* Культурно-исторические очерки отдельных районов, как результат накопления краеведных материалов // *Там же*. – С.125–132.

²⁰ *Гревс И.М.* Краеведение в современной германской школе. – Ленинград, 1926. – С.9–10.

²¹ *Большаков А.М.* Введение в краеведение. – Москва, 1927. – С.50–59.

²² *Вернадский В.И.* Задачи науки в связи с государственной политикой России // *Очерки и речи*. – Вып.1. – Петроград, 1922. – С.157.

²³ Докладніше див.: *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.15–18.

- ²⁴ Милонов Н.П., Кононов Ю.Ф., Разгон А.М., Черноморский М.Н., Завадьё А.С. Историческое краеведение. – Москва, 1969. – С.3.
- ²⁵ Известия. – 1926. – 21 июля.
- ²⁶ Див.: Риженко В.Г. Методологическое и методическое наследие «золотого десятилетия» // http://ifhs.srk.ru/rigenko_1.html
- ²⁷ Барков А.С. Вопросы методики и истории географии. – Москва, 1961. – С.80.
- ²⁸ Милонов Н.П., Кононов Ю.Ф., Разгон А.М., Черноморский М.Н., Завадьё А.С. Историческое краеведение. – С.3–4.
- ²⁹ Булдаков В.П. История России: диалог российских и американских историков // Отечественная история. – 1995. – №5. – С.195.
- ³⁰ Ионов И.Н. Проблемы изучения истории городов СССР и смежные обществоведческие дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С.190.
- ³¹ Там же. – С.190–193.
- ³² Бондаренко Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С.23.
- ³³ Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – С.19.
- ³⁴ Бездрабко В. Історіографія краєзнавства. – С.32.
- ³⁵ Реєнт О.П. Соціогуманітарний вимір сучасного краєзнавства // Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С.189.
- ³⁶ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С.170.
- ³⁷ Куделко С. Індивідуалізуюча історія й краєзнавство // Студії з архівної справи та документознавства. – Вип.9. – К., 2003. – С.36.
- ³⁸ Круль В.П. Краєзнавство: історична географія. – Чернівці, 1999. – С.14.
- ³⁹ Журко О. Князі Острозькі і Україна: епоха патріотів // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С.5; Його ж. Болохівщина: пошуки втрачених надій // Там само. – С.203–204.
- ⁴⁰ Маловичко С.И., Мохначева М.П. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.
- ⁴¹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.54–55, 366–376.
- ⁴² Голубко В.Є., Качараба С.П., Середяк А.В. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник. – Ч.1. – Л., 2006. – С.17.
- ⁴³ Кармазіна Н.В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.). – Сімферополь, 2005. – С.94.
- ⁴⁴ Попова Т.Н. Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах. – С.182.

The article makes an attempt to interpret the level of scientific positioning of national country-specific studies and their institutionalized status in the context of historical regionalistics' development. The author suggests ways of optimization of local history research basing on modern methodological approaches.